

Kapitola čtvrtá Dynamika moderního světového systému

Světový systém nemá pouze svou strukturu, ale má i svou vývojovou dynamiku. Ne náhodou začal Wallerstein první díl své práce *Modern World-System* slovy „změna je věčná“ (1974: 1). Světový systém vykazuje několik základních dynamik:

I. Především se rozpíná. Jestliže zahrnoval počátkem 16. století pouze západní Evropu (žilo v něm jen 15 % obyvatel tehdejšího světa), do poloviny 19. století integroval prakticky celou planetu. Je nutné rozlišovat mezi ekonomickou a politickou integrací. Ekonomická integrace znamená, že 1. na území byl vytvořen výrobní sektor, který vyrábí zboží určené pro okolní svět. 2. Lidé v této oblasti byli přeměněni na pracující pro kapitál. Je nutné zdůraznit, že jejich zapojení do mezinárodní dělby práce nemusí být vytvářeno pouze pomocí pracovního poměru za mzdu, ale může být také mimoekonomickým donucováním, například otroctvím nebo poddanstvím. 3. Přebytek vytvářený v této oblasti se dostává do rukou kapitalistů jádra (Shannon 1992: 128). Ekonomická integrace obvykle předchází integraci politické. Politická integrace znamená, že je území přeměněno v kolonii států jádra, případně se jako nezávislý stát zapojí do systému mezinárodní diplomacie, smluv a aliancí (Rusko, Turecko, Japonsko a částečně Čína). Nová území jsou do světového systému obvykle integrována jako jeho periferie. Existují pouhé dva případy v dějinách, kdy se nějaké vnější oblasti podařilo vstoupit do světového systému jako semiperiferie – Rusko v 18. století a Japonsko v 19. století. Vstup do světového systému v postavení semiperiferie byl v ruském případě umožněn především jeho silným státem (včetně armády) a mírou protoindustrializace dosažené v této době¹⁵. Japonsko získalo velmi záhy status semiperiferie díky: 1. silné státní mašinerii, 2. nezajímavosti pro velmoci díky absenci významných nalezišť surovin a své geografické vzdálenosti (Wallerstein 1979: 27–28). Všechny další oblasti byly ke světovému systému připojeny jako pe-

¹⁵ Přestože je pro mnohé Středoevropany Rusko počátku 21. století synonymem zaostalosti, je třeba pro sledované období zdůraznit jeho relativně vyspělou pozici ve srovnání s územími jako Ukrajina, Bělorusko apod. Navíc je třeba dodat, že v souvislosti s teritoriální expanzí od konce 16. století dochází v Rusku ke značné modernizaci.

riferie (např. Afrika a zbytek Asie během 19. století) a nikdy se nestalo, že by byla nějaká oblast připojena jako jádro. Vedle ekonomické a politické expanze je zde ještě rozpínání třetí: roste velikost jádra a semiperiferie. Jádro se během existence světového systému rozšířilo o Spojené státy, některé oblasti východní Asie a Evropy. Semiperiferie se rozšířila o jihovýchodní Evropu, Rusko, Latinskou Ameriku, severní Afriku, Blízký východ a východní Asii. Jestliže se až do 19. století nejvíce rozšiřovala periferie, od doby, kdy světový systém narazil na své geografické hranice, se její území zmenšuje. V mezinárodním systému se do semiperiferie mnohá území přesunula vlivem procesu dekolonizace a získání samostatnosti (Čína, Indie).

Tabulka 4.1 Počet obyvatel žijících v jednotlivých zónách světového systému (v milionech a procentech světové populace)

Zóna světového systému	1500	1600	1700	1820	1900 ¹⁶	2000 ¹⁷
Jádro	43 mil. (10 %)	49 (9 %)	55 (9 %)	94 (11 %)	234 (15 %)	789 (16 %)
Semiperiferie	13 (3 %)	28 (5 %)	30 (5 %)	115 (9 %)	281 (18 %)	1214 (63 %)
Periferie	10 (2 %)	17 (3 %)	24 (4 %)	173 (17 %)	1047 (67 %)	4068 (21 %)
vnější oblast	372 (85 %)	462 (83 %)	494 (82 %)	659 (63 %)	0 (0 %)	0 (0 %)
svět (100 %)	438	556	603	1041	1563	6071

Data: Shannon 1992; Maddison 2003; Chiro 1986.

II. Vazby ve světovém systému se prohlubují. Míra integrace je především z perspektivy 21. století udivující. Například objem zboží přepravený zámořskými koráby v 16. století mezi Evropou a zbytkem světa představuje jeden kontejnerový trajekt 20. století. Přesto se jedná podle Wallersteina o kvalitativně stejný fenomén. Kapitalistické výrobní vztahy pronikají v době existence systému do nových a nových aspektů života společnosti. Prvním mechanismem prohlubování systému je komodifikace, tj. přeměna více a více věcí ve zboží. Druhou tendencí je mechanizace, tedy zavádění více a více technických inovací, které zvýší výkon každého pracujícího. Třetím mechanismem prohloubení je kontraktualizace – tj. regulace sociálních a ekonomických vztahů pomocí dohod a smluv. Čtvrtým mechanismem je

¹⁶ Rozdělení navržené D. Chirotem (cit. dle Sanderson 2005: 13).

¹⁷ Rozdělení navržené I. Wallersteinem (1979).

vzrůst interdependence. Tím má Wallerstein na mysli prohlubování dělby práce (Shannon 1992: 130).

III. Podle Wallersteina se světová ekonomika vyvíjí v cyklech. Podle jeho názoru je možné rozlišovat dva druhy těchto cyklů: Kondratěvovy vlny a logistiky. Jak jsme už uváděli, každá z Kondratěvových vln má svou fázi A ekonomického růstu a fázi B stagnace. Každá vlna trvá mezi čtyřiceti až šedesáti lety a délka obou jejích fází je podobná. Ekonomický růst závisí především na objevení se nové inovační vlny. Růst v nové oblasti stimuluje i další růst v tradičních oblastech ekonomiky a nastává tak fáze A. Ale trh nemůže expandovat donekonečna, neboť existující distribuce bohatství vytváří jen omezenou poptávku. Začne tak vznikat nadprodukce a přebytky, začne vzrůstat konkurenční boj a z něj plyne pokles cen a zisků. Tak nastává fáze B ekonomické stagnace (Shannon 1992: 133), ve které se prohlubují nerovnosti. Druhým ekonomickým cyklem jsou logistiky. To jsou jakési dlouhé vlny, v nichž se vyvíjejí ceny zboží ve světové ekonomice. Každá z těchto vln má opět fázi expanze, následovanou fází stagnace a mezi nimi se nalézá přechodová fáze. Podle staršího Wallersteinova názoru logistiky existují pouze mezi roky 1450 a 1800 (Hopkins, Wallerstein et al. 1982: 114); později připustil, že možná pokračují až do dalších staletí (Shannon 1992: 136). Logistiky se liší od Kondratěvových cyklů tím, že jsou delší a představují komplexnější změnu. Přesto koncept logistik nehraje ve Wallersteinově teorii zásadnější roli, nikde nepodává jejich jasnou definici a ve svém posledním úvodu do teorií světového systému (2004a) jej vůbec nezmiňuje.

IV. Čtvrtou tendencí je, že přítomnost jednotlivých zemí v daných třech kategoriích moderního světového systému není neměnná. Jednotlivé země mohou vykazovat vzestupnou i sestupnou mobilitu. Rozšiřování jádra a semiperiferie napomáhá také k mobilitě v rámci světového systému. Když Wallerstein hovoří o možnostech mobility jednotlivých zemí v rámci světového systému, vždy zdůrazňuje, že tyto možnosti jsou velice limitované (1991: 114). To podle něj platí i pro dvacáté století. Přesto během vývoje došlo v některých případech k posunu jednotlivých zemí v této hierarchii. Podle Wallersteina existují tři strategie, jak toho dosáhnout:

a. První nazývá „chopením se příležitosti“. Během období restrukturalizace světové ekonomiky je oslabena pozice některých zemí jádra a země (semi)periferie mají šanci pokusit se o vzestup na úkor jiných zemí (semi)periferie – často pomocí vojenské agrese. Tuto strategii uplatnilo Rusko v 19. století nebo Brazílie a Mexiko ve 30. letech 20. století. Za tuto strategii se ale platí vysoká cena: Válečná tažení a budování silné armády vyžadují velké investice získávané pomocí vysokých daní, které často udusí rozvíjející se třídu kapitalistů a z dlouhodobého hlediska tak způsobí zaostávání.

b. Dále je zde rozvoj pomocí inovace. V rámci Kondratěvovy fáze A vývoje světové ekonomiky vyšší stupeň světové poptávky vytváří prostor pro rozvoj některých zemí, neboť se jádro a semiperiferie rozšiřují. V tomto případě je nutné vsadit na podporu nějakého rychle se rozvíjejícího průmyslového odvětví. Některé rozvinuté země nižších kategorií mohou díky tomu dosáhnout přechodu do kategorie vyšší. Tuto strategii použilo Skotsko v 18. století a Jižní Korea a Tchaj-wan po druhé světové válce.

c. Poslední strategii nazývá spolehnutím se na vlastní síly. Ta obsahuje zbourání mýstků ke kapitalistickému světu a je především představována socialistickou cestou. Tuto strategii nesledovalo jen Rusko a Čína, ale také asi tři tucty dalších zemí třetího světa. I když byla po jistý čas účinná v Rusku, příklady mnoha ostatních ukázaly i její značné nedostatky (Sanderson 1995: 209). Nástrojem mobility podle Wallersteina samozřejmě není maximální otevření se kapitálu ze zemí jádra, které vede spíše k vyrabování místních zdrojů.

V. Politickou nadstavbou fungování světového systému jsou velmoci, které v něm dominují. Důležitou dynamikou je jejich boj o politickou hegemonii a pokusy změnit světový systém ve světové impérium. Hegemonii nazývá Wallerstein stav, kdy jeden stát dokáže prosazovat svou nadvládu v mezistátním systému a nad světovou ekonomikou (2004a: 94). Tento stát bývá ekonomicky nejrozvinutější částí jádra světového systému. Pro udržení hegemonie je nutné ochraňovat stávající struktury světového systému, neboť hegemon z nich profituje. Na mezinárodním „volném“ obchodě nejvíce vydělává ten nejbohatší, mezistátní systém pod vedením hegemonu zmenšuje riziko, že se objeví expanzivní stát, který by chtěl vojenskou cestou světový systém změnit. Moc hegemonu není založena primárně na vojenské moci, ale spíše na ekonomické a kulturní moci. Místo politiky územní expanze volí hegemon raději obchodní expanzi, pronikání vlastní kultury nebo v omezené míře vojenskou expanzi za účelem vyjednání lepších podmínek pro sebe v mezinárodním obchodě a v přístupu k surovinám. Naopak světové impérium je stát, který by část světa začlenil do svého teritoria a zbytek ovládal vojenskou mocí.

Podle Wallersteina a Chase-Dunna existovaly v dějinách světového systému pouze tři hegemonie: nizozemská v 16. století¹⁸, britská v 19. stole-

¹⁸ Wallersteinovo označení nizozemského státu jako „hegemonu“ moderního světového systému není přijímáno bez výhrad. Jistěže dosáhlo Nizozemí ve druhé polovině 16. století bezprecedentního stupně hospodářského rozvoje doprovázeného technickým a kulturním rozvojem. Nizozemí bylo také bezpochyby přední námořní velmocí Evropy a nizozemské obchodní společnosti hrály v tehdejší světové obchodu klíčovou roli. Nizozemí ale chyběl politický rozměr jeho hegemonie: neusilovalo o získání politické vlády nad jinými územími. Nepokoušelo se budovat koloniální říši v rozsahu, jaký známe ze Španělska nebo Anglie, ani se nepokoušelo získat dominanci v záležitostech evropské politiky.

tí a americká ve 20. století. Ve světovém systému byly učiněny tři pokusy transformovat jej ve světové impérium: jednalo se o habsburské impérium v 16. století¹⁹, Napoleonovu Francii a vilémovské a nacistické Německo. Zkrátka nástrojem pro dosažení hegemonie je na prvním místě ekonomická dominance (v produkci, obchodě a finančních tocích), aniž by bylo nutné příliš používat svou vojenskou sílu, strategie změnit světový systém na světové impérium je strategií krátkodobou, využívající primárně vojenské prostředky. Ani jeden z pokusů změnit světový systém ve světové impérium nebyl úspěšný²⁰. Dost často právě na boji proti pokusu ustavit světové impérium vyroste nový hegemon světového systému: Nizozemí v boji proti Španělsku, Británie v boji proti Napoleonovi, USA v první i druhé světové válce. Budoucí hegemon bývá často i vůdcem koalice proti státu usilujícímu o zřízení světového impéria (2004a: 58). Není proto náhodou, že se hegemonie objevuje obvykle po období turbulencí ve světovém systému typu třicetileté nebo první světové války.

Proč se nikdy nepodařilo transformovat moderní světový systém do světového impéria, ale zároveň se znovu a znovu objevují jeho hegemoni? Tuto otázku vysvětluje Wallerstein tak, že by existence jednoho světového impéria neodpovídala zájmům kapitálu, který právě potřebuje pro své fungování mezistátní systém, neboť politická struktura světového impéria by byla příliš silným protihráčem jeho zájmů. Naopak hegemonie může vyhovovat řadě firem, které jsou spojeny s politickou reprezentací státu-hegemonu. Přesto není podle Wallersteina možné ani upadat do druhého extrému a přeceňovat zájem kapitalistů na podpoře států: „Kapitalistická světová ekonomika potřebuje stát, potřebuje mezistátní systém, potřebuje periodické objevování se hegemonních velmocí. Ale prioritou kapitalistů není udržování a už vůbec ne oslavování těchto struktur. Prioritou vždy zůstává nekonečná akumulace kapitálu a té se nejlépe dosahuje stále se měnící soustavou politických a kulturních dominancí, v rámci nichž kapitalistické firmy manévrují, získávají podporu od států, ale usilují o vyvázání se z jejich dominance.“ (2004a: 59)

¹⁹ Podle jiných autorů byly evropské a zámořské državy Habsburků v 16. století první hegemonií světového systému (Bergesen, Lizardo 2005: 231). Území Habsburků ovšem nebylo moderním centralizovaným státem, ale spíše souhrnem roztříštěných držav od Španělska a jeho zámořských kolonií, přes Čechy, Rakousy, Uhry, švýcarské državy, jižní Itálii až po Nizozemí. Ačkoli měli Habsburkové dostatek finančních prostředků na udržování velkých armád, do jejich říše patřila i velmi rozvinutá území (Nizozemí) a mohli úspěšně ovládat mezinárodní evropský systém, právě roztříštěnost jejich území znemožňuje, abychom v jejich případě používali pojem hegemonie, neboť hegemonem je podle Wallersteina moderní efektivní stát, který může neomezeně prosazovat svou politiku v ekonomickém i politickém rámci světového systému.

²⁰ Ani Sovětský svaz, ani USA nikdy neusilovaly podle Wallersteina o vytvoření světového impéria. SSSR byl semiperiferijní zemí, která usilovala o modernizaci sice někdy i pomocí imperiální politiky, nikdy ale neměla reálnou sílu ani ambice změnit světový systém ve světové impérium či vybudovat světovou socialistickou soustavu, a byla spokojená s bipolárním uspořádáním světa. Dnešní USA jsou slábnoucím hegemonem, který se snaží pomocí agresivní politiky udržet své postavení.

S objevem atomových zbraní klesá nebezpečí, že by se mohl pokus o přeměnu světového systému ve světové impérium opakovat. Z tohoto důvodu je vysoce nepravděpodobné podobné globální střetnutí, jako byly náboženské války 16. století, napoleonské války nebo první a druhá světová válka. Je otázkou, zda nepravděpodobnost pokusu o změnu světového systému v impérium neudržuje hegemonii Spojených států. Nemůže-li se takový pokus dnes uskutečnit, nemůže se ani objevit někdo, kdo by mu zabránil, a tedy se nemůže objevit ani nový hegemon. Znamená to, že by měla hegemonie USA trvat věčně? Proti tomu lze namítnout, že každá hegemonie – včetně té americké – jednoho dne neodvratně upadá a její mocenský prostor se vyprazdňuje, což vyvolává poptávku po jeho zaplnění. Nový hegemon se možná objeví i jiným způsobem než jako vůdce koalice proti agresivnímu státu usilujícímu o vybudování světového impéria.

Jaké základní rysy musí vykazovat stát, aby mohl usilovat o status hegemonu? Podle Christophera Chase-Dunna je to především: 1. pozice ve světovém systému. Aby se stal stát hegemonem, musí ležet v jádru. 2. Hegemoni musí být schopni rozvíjet takové technologie, které by jim zajistily schopnost produkovat masově zboží mnohem účinněji a levněji než jejich soupeři. 3. Šanci vytvořit hegemonii mají ty státy, jež nejsou ani příliš silné, ani příliš slabé, a navíc jsou relativně pluralitní. V případě Spojených nizozemských provincií a Spojených států se dokonce jednalo o federace (Sanderson, 1995: 45).

Hegemonní postavení si nicméně žádný stát nedokáže udržet příliš dlouho. Hopkins a Wilkinson tvrdí, že velmoc začíná upadat obvykle už v okamžiku, kdy se stane hegemonem. Jaké jsou podle jejich názoru důvody velmocenského úpadku?

a. Především má hegemon vždy své rivaly, a ti se snaží podkopat jeho pozici. Ve vztahu k této skutečnosti se hegemoni obvykle vyslovují pro otevřenou světovou ekonomiku, neboť vyhovuje jejich pozici.

b. Hegemon musí nést náklady své hegemonie. Na to potřebuje silnou armádu, ale silná armáda je obvykle nebezpečím pro udržení hegemonie, neboť na rozpočty armády se vydává čím dál více prostředků, místo toho, aby šly na podporu ekonomického růstu. Například Spojené státy spotřebovávají dnes přibližně čtvrtinu svého rozpočtu na „obranu“. Nakonec se jeho ekonomická pozice oslabí natolik, že jediný rozměr moci, který zbývá, je moc vojenská. Hegemon se tak dostává do neřešitelného dilematu: nepoužít moc vojenskou a přestat být hegemonem, nebo použít moc vojenskou a vést světový systém do dalších a dalších turbulencí. Dva z historických hegemonů – Nizozemí a Anglie – se rozhodli vojenskou sílu nepoužít a sestoupili ze svého výlučného postavení s relativně čistým štítem ve srovnání s akcemi velmocí usilujících o světové impérium (španělská Habsburkové,

tí a americká ve 20. století. Ve světovém systému byly učiněny tři pokusy transformovat jej ve světové impérium: jednalo se o habsburské impérium v 16. století¹⁹, Napoleonovu Francii a vilémovské a nacistické Německo. Zatímco nástrojem pro dosažení hegemonie je na prvním místě ekonomická dominance (v produkci, obchodě a finančních tocích), aniž by bylo nutné příliš používat svou vojenskou sílu, strategie změnit světový systém na světové impérium je strategií krátkodobou, využívající primárně vojenské prostředky. Ani jeden z pokusů změnit světový systém ve světové impérium nebyl úspěšný²⁰. Dost často právě na boji proti pokusu ustavit světové impérium vyrostl nový hegemon světového systému: Nizozemí v boji proti Španělsku, Británie v boji proti Napoleonovi, USA v první i druhé světové válce. Budoucí hegemon bývá často i vůdcem koalice proti státu usilujícímu o zřízení světového impéria (2004a: 58). Není proto náhodou, že se hegemonie objevuje obvykle po období turbulencí ve světovém systému typu třicetileté nebo první světové války.

Proč se nikdy nepodařilo transformovat moderní světový systém do světového impéria, ale zároveň se znovu a znovu objevují jeho hegemoni? Tuto otázku vysvětluje Wallerstein tak, že by existence jednoho světového impéria neodpovídala zájmům kapitálu, který právě potřebuje pro své fungování mezistátní systém, neboť politická struktura světového impéria by byla příliš silným protihráčem jeho zájmů. Naopak hegemonie může vyhovovat řadě firem, které jsou spojeny s politickou reprezentací státu-hegemonu. Přesto není podle Wallersteina možné ani upadat do druhého extrému a přeceňovat zájem kapitalistů na podpoře států: „Kapitalistická světová ekonomika potřebuje stát, potřebuje mezistátní systém, potřebuje periodické objevování se hegemonních velmocí. Ale prioritou kapitalistů není udržování a už vůbec ne oslavování těchto struktur. Prioritou vždy zůstává nekonečná akumulace kapitálu a té se nejlépe dosahuje stále se měnící soustavou politických a kulturních dominancí, v rámci nichž kapitalistické firmy manévrují, získávají podporu od států, ale usilují o vyvážení se z jejich dominance.“ (2004a: 59)

¹⁹ Podle jiných autorů byly evropské a zámořské državy Habsburků v 16. století první hegemonií světového systému (Bergesen, Lizardo 2005: 231). Území Habsburků ovšem nebylo moderním centralizovaným státem, ale spíše souhrnem roztržitých držav od Španělska a jeho zámořských kolonií, přes Čechy, Rakousy, Uhry, švýcarské državy, jižní Itálii až po Nizozemí. Ačkoli měli Habsburkové dostatek finančních prostředků na udržování velkých armád, do jejich říše patřila i velmi rozvinutá území (Nizozemí) a mohli úspěšně ovládat mezinárodní evropský systém, právě roztržitost jejich území znemožňuje, abychom v jejich případě používali pojem hegemonie, neboť hegemonem je podle Wallersteina moderní efektivní stát, který může neomezeně prosazovat svou politiku v ekonomickém i politickém rámci světového systému.

²⁰ Ani Sovětský svaz, ani USA nikdy neusilovaly podle Wallersteina o vytvoření světového impéria. SSSR byl semiperiferijní zemí, která usilovala o modernizaci sice někdy i pomocí imperiální politiky, nikdy ale neměla reálnou sílu ani ambice změnit světový systém ve světové impérium či vybudovat světovou socialistickou soustavu, a byla spokojená s bipolárním uspořádáním světa. Dnešní USA jsou slábnoucím hegemonem, který se snaží pomocí agresivní politiky udržet své postavení.

S objevem atomových zbraní klesá nebezpečí, že by se mohl pokus o přeměnu světového systému ve světové impérium opakovat. Z tohoto důvodu je vysoce nepravděpodobné podobné globální střetnutí, jako byly náboženské války 16. století, napoleonské války nebo první a druhá světová válka. Je otázkou, zda nepravděpodobnost pokusu o změnu světového systému v impérium neudrží hegemonii Spojených států. Nemůže-li se takový pokus dnes uskutečnit, nemůže se ani objevit někdo, kdo by mu zabránil, a tedy se nemůže objevit ani nový hegemon. Znamená to, že by měla hegemonie USA trvat věčně? Proti tomu lze namítnout, že každá hegemonie – včetně té americké – jednoho dne neodvratně upadá a její mocenský prostor se vyprazdňuje, což vyvolává poptávku po jeho zaplnění. Nový hegemon se možná objeví i jiným způsobem než jako vůdce koalice proti agresivnímu státu usilujícímu o vybudování světového impéria.

Jaké základní rysy musí vykazovat stát, aby mohl usilovat o status hegemonu? Podle Christophera Chase-Dunna je to především: 1. pozice ve světovém systému. Aby se stal stát hegemonem, musí ležet v jádru. 2. Hegemoni musí být schopni rozvíjet takové technologie, které by jim zajistily schopnost produkovat masově zboží mnohem účinněji a levněji než jejich soupeři. 3. Šanci vytvořit hegemonii mají ty státy, jež nejsou ani příliš silné, ani příliš slabé, a navíc jsou relativně pluralitní. V případě Spojených nizozemských provincií a Spojených států se dokonce jednalo o federace (Sanderson, 1995: 45).

Hegemonní postavení si nicméně žádný stát nedokáže udržet příliš dlouho. Hopkins a Wilkinson tvrdí, že velmoc začíná upadat obvykle už v okamžiku, kdy se stane hegemonem. Jaké jsou podle jejich názoru důvody velmocenského úpadku?

a. Především má hegemon vždy své rivaly, a ti se snaží podkopat jeho pozici. Ve vztahu k této skutečnosti se hegemoni obvykle vyslovují pro otevřenou světovou ekonomiku, neboť vyhovuje jejich pozici.

b. Hegemon musí nést náklady své hegemonie. Na to potřebuje silnou armádu, ale silná armáda je obvykle nebezpečím pro udržení hegemonie, neboť na rozpočty armády se vydává čím dál více prostředků, místo toho, aby šly na podporu ekonomického růstu. Například Spojené státy spotřebovávají dnes přibližně čtvrtinu svého rozpočtu na „obranu“. Nakonec se jeho ekonomická pozice oslabí natolik, že jediný rozměr moci, který zbývá, je moc vojenská. Hegemon se tak dostává do neřešitelného dilematu: nepoužít moc vojenskou a přestat být hegemonem, nebo použít moc vojenskou a vést světový systém do dalších a dalších turbulencí. Dva z historických hegemonů – Nizozemí a Anglie – se rozhodli vojenskou sílu nepoužít a sestoupili ze svého výlučného postavení s relativně čistým štítem ve srovnání s akcemi velmocí usilujících o světové impérium (španělská Habsburková,

napoleonská Francie, Německo 19. a 20. století). Nyní se podle Wallersteina rozhoduje, jakou formu zvolí USA, zda přijme fakt sestoupení, nebo bude prodlužovat svůj bolestivý sestup a zároveň vést svět do dalších a dalších vojenských dobrodružství.

c. Míra produktivity hegemonu se nevyhnutelně v průběhu času snižuje. Například průmyslová zařízení stárnou a je třeba nových prostředků na jejich obnovu. Výhodu mají ti poněkud zaostalejší, kteří začnou usilovat o výstavbu nových odvětví „na zelené louce“ a netíží je dědictví bohaté minulosti.

d. Hegemon zajišťuje vysokou míru životní úrovně pro své obyvatelstvo, aby ho neohrožovaly vnitřní konflikty, což také zvyšuje jeho náklady. Například podstatným rysem sociálního smíru ve Spojených státech, „pax americana“, byly vysoké mzdy dělníků. Během doby ale tyto vysoké mzdy snížily konkurenceschopnost USA. Vzniká dilema: Snižít mzdy a ohrozit sociální smír, nebo se dále propadat v konkurenceschopnosti?

e. Konečně proti hegemonní nadvládě často pracuje sama podstata kapitalistického světového systému. Jak říká Chase-Dunn: „Kapitalistická výroba upřednostňuje mnohostředový mezistátní systém, protože ten zaručuje větší možnosti pro pohyb kapitálu, než jaký by existoval ve světovém státě.“ (Chase-Dunn 2005: 8)

Randal Collins, ačkoli není možné ho zařazovat mezi teoretiky světového systému, vypracoval vlastní geopolitickou teorii utváření hegemonních států (1978), která může být pro světový systémový myšlení velmi inspirující. Jeho teorie obsahuje pět hlavních principů. První tři z nich vysvětlují růst nebo zánik územní velmoci v delším časovém období: A. Státy s většími hospodářskými zdroji nebo obyvatelstvem expandují na úkor chudších a menších států. B. Státy na okraji určitého geograficky přirozeného celku expandují na úkor států v centru, jež jsou těmi prvními obklopeny. C. Státy v centru mají sklon rozpadat se v malé státy, neboť je jejich sousedé z okraje stále ohrožují. Následky těchto tří principů se vzájemně kumulují a posilují. Větší jsou stále větší a menší jsou menší.

Ovšem tyto kumulativní principy se neprosazují neomezeně, protože se do hry dostávají ještě dva další: D. Pro určitý stát, jenž se při pokusu ovládat různé oblasti rozšířil příliš daleko od svého výchozího bodu, je vykonávání jeho moci stále nákladnější. Stát, jenž se rozšířil nad své možnosti, se dostane do bodu, kde se množí jeho porážky na vzdálených územích. K tomu lze přidat Weberův princip, podle něž je domácí legitimita určité politické elity závislá na tom, jak se rozvíjí její moc vně státu; pak se dá říci, že její moc roste větší rychlostí, než roste reálná síla státu, což povede k vnitřním turbulencím. E. Pátý princip nazývá Collins „kumulativními následky výhod z hlediska zdrojů“. Pozice okrajové a vnitřní země redukuje z dlouhodobého hlediska

svět na dvě soupeřící říše, které si rozdělily mezi nimi ležící teritorium. Poté mezi nimi dochází k souboji o absolutní nadvládu, jež je veden s bezpříkladnou tvrdostí a obrovskými náklady. Takové krize vedou k oboustrannému vyčerpání a růstu nových velmocí na periferii (Collins 1978: 1–34).

Jak se zdá, není objevování se a zanikání hegemonie závislé jen na mocenském principu „každá hegemonie začíná upadat již v okamžiku svého zrodu“, ale do značné míry souvisí s Kondratěvovými ekonomickými cykly. Hegemonie se obvykle začíná objevovat v období ekonomického vzestupu vlny A, kdy se jí podaří zachytit nejdůležitější inovační technologie. Skutečné ustavení hegemonické moci však obvykle nastává až v období vzájemných konfliktů fáze B. V další fázi A se hegemonie udržuje a v následující fázi B se hegemonie vytrácí (Hopkins, Wallerstein et al. 1982: 112–120). Trvání každé hegemonie tedy lze odhadnout na 80 až 120 let.

VI. Šestou tendencí je neustálá polarizace v rámci světového systému. „Trvalým rysem vývoje světové ekonomiky je, že má tendenci zvětšovat ekonomické a sociální rozdíly mezi jednotlivými oblastmi.“ (Wallerstein 1974: 350) Po dobu jeho existence totiž dochází ke stálému přesunu bohatství mezi centrem a periferií ve prospěch prvního. Tento přesun se děje dvěma způsoby: a. První nazývá Wallerstein *axial division of labor*, tedy osovou dělbou práce. Jak jsme už uvedli, produkce v jádru je spíše založena na kvazimonopolech, zatímco produkce na periferii je doopravdy založena na konkurenci. „Když dochází ke směně, pak jsou produkty vytvořené v rámci soutěže ve slabší pozici oproti produktům vytvořeným kvazimonopoly. Výsledkem je stálý přesun nadhodnoty od výrobců na periferii k výrobcům v jádru. Toto je nazýváno nerovnou směnou.“ (Wallerstein 2004a: 28)

b. Druhou cestou je drancování (*plundering*), obzvláště masivně používané v době začleňování nových zón do světového systému (například zničení indiánských civilizací Střední Ameriky španělskými conquistadory). Podle Wallersteina je ovšem drancování velmi krátkodobou a neúčinnou strategií, kterou lze přirovnat k zabíjení kachny snášející zlatá vajíčka. Daleko výhodnější je začlenění území s jeho zdroji do osové dělby práce v pozici periferie. Drancování ovšem nemusí mít pouze válečnou podobu. Obdobou drancování je také tunelování nadnárodními korporacemi nebo privatizace, po jejímž skončení opustí privatizátoři se získanými prostředky periferijní zemi a odeberou se do nějakého daňového ráje.

Také světová impéria existující před moderním světovým systémem používala tento způsob přesunu bohatství ve prospěch centra: Jejich vojska plenila obzvláště při připojování nových území nebo při výpadech na území protivníka. V moderním světovém systému se naopak příliš neuplatňuje druhý způsob jejich přesunu bohatství do centra – zdanění periferijních částí.

Těchto všech šest dynamik působí simultánně a navzájem se ovlivňují. Například ve fázi A Kondratěvova cyklu se vazby prohlubují, zatímco ve fázi B stagnují. Nebo proces rozpínání systému může kráčet ruku v ruce s bojem o hegemonii, jak jsme viděli na příkladu Britského impéria 19. století. Zvýšená polarizace zase způsobuje touhu jednotlivých zemí po mobilitě a zároveň se polarizace rozvíjí různým tempem v různých cyklech vývoje světového systému. Jak se zdá, právě cyklický charakter vývoje světového systému je dynamikou, která nejvíce ovlivňuje všechny ostatní. Cyklický charakter vývoje světové ekonomiky není něčím, o co by kapitál usiloval, je ovšem nutným nezamýšleným důsledkem jeho aktivit. Rozpínání systému, prohlubování vazeb v něm a polarizace bezpochyby souvisejí s jeho základní tendencí akumulovat kapitál. Boj o hegemonii a mobilita zemí zase souvisejí se skutečností, že to jsou státy, které jsou základními hráči světového systému.

Kapitola pátá Středověká předehra

Dříve než se dostaneme k problematice vývoje moderního světového systému, pokládáme za nutné pokusit se zodpovědět otázku, proč se objevil právě v Evropě. Kdyby někdo navštívil různé kulturní okruhy světa kolem roku 1000, jistě by si nemyslel, že se právě Evropa stane jeho nejrozvinutější oblastí, která později dokonce k sobě zbytek světa připojí. Tehdejší cestovatel by vsadil nepochybně na Čínu a na islámský svět, ale nikoli na Evropu, pokud bychom se ho zeptali, komu bude patřit budoucnost. V jižní části Evropy byla dosud sice patrna tradice římské říše, která patřila ve své době k nejrozvinutějším územím světa, ale o to více by udeřil návštěvníka do očí regres, kterým tato oblast po pádu Věčného města prošla. Budoucí severní Francie, Nizozemí a jižní Anglie, kde se měl objevit moderní kapitalismus, byly zaostalými oblastmi nejen ve světovém, ale i v evropském srovnání.

V porovnání s klasickou antikou nebo vrcholným středověkem byla léta 400–800 n. l. ve vývoji jižní a západní Evropy jakoby dobou bez dějin, dobou nejhlubší anomie. I přes několik mírně vzestupných období (např. Francká říše Karla Velikého) skončila krize křesťanského kulturního okruhu teprve během desátého století. Obyvatelé bývalého teritoria římské říše viděli ještě na každém kroku, jaké stavby nebo umělecká díla dokázali vytvořit ti, co tu žili před nimi, a bolestně si uvědomovali, že to sami nesvedou. I proto si mnozí z nich až do konce středověku představovali dějiny jako sestupný proces. Vždy měli před sebou nedostižitelný ideál Říma, jeho kultury a vzdělanosti. Proto například citují středověcí kronikáři donekonečna antické autory a latina se stala středověkým jazykem vzdělanců nejen pro své spojení s křesťanstvím, ale také jako pozůstatek obdivované učenosti antického Říma.

Můžeme si představit raně středověké Věčné město, jak je obydleno jen na jedné desetině antické rozlohy, jak si lidé mezi sutinami skvělých chrámů a paláců staví své ubohé dřevěné a kamenné přízemní domky. Jak si je staví na Foru Romanu, nebo jako plástev přilepené ke stěnám Kolosea. Jak roztloukají antické vlysy na kameny pro své chatrče. Jak papežská stolice možná má ve svých knihovnách nějaké rukopisy, ale jen málokdo je umí